

DİNLER TARİHİ*

(History of Religions)

Muhammed b. Ahmed el-Harezmi

Tahir AŞIROV**

A. HİRİSTİYAN MEZHEPLERİ VE MUVAZAALARI¹

Onlar (Hıristiyanlar) üç mezheptir².

1. Onlardan birincisi **el-Melkâiyye** olup, *Melkâ'î'ye* mensup olanlardır. Bunlar onların (Hıristiyanların) en eskisidir³.
2. İkinci **en-Nestûriyye** olup, *Nestûr'a* mensup olanlardır. (*Nestûr* kendine özgü) bir görüş ihdas etti. Bunun üzerine onu, Rum krallığından sürgün ettiler. Çünkü buradaki hiçbir kimse onlardan (Nestûrilerden) değildi⁴.
3. Üçüncü **el-Yakubiyye** olup, Mar Yakub'a nispet edilmektedirler. (Ancak onlar azınlıktır⁵.

Rum halkının tümü *Melkâiyye* (mezhebine mensuptur).

* Çeviriye esas alınan metin, İbrahim el-Ebyarı tarafından Harezmi, *Mefâtihu'l-ulûm*, thk. İbrahim el-Ebyarı, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1989, içerisinde 52-57 sayfaları arasında neşredilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Bülent Ecevit Üniversitesi (tahirashirov@gmail.com)

1 Şehristani "*el-Milel ve'n-Nihal*" adlı eserinde Hıristiyanlık konusunu Ehli Kitap bölümünün ikinci faslı olarak irdellemektedir. (Muhammed ibn Abdülkerim eş-Şehristâni, *el-Milel vel-Nihal*, thk. Emir Aly Mehna – Ali Hasan Faur, Beyrut 1998. s. 262.); Fahreddin er-Râzi ise, Harezmi'nin aksine İslam dışı din ve mezheplerini sıralarken önce Yahudilikten bahsettikten sonra getirmektedir. (Râzi, Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin, *İ'tikadatu fırakî'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*, thk. M. Bağdadi, Beyrut 1986., s.115.); Ebü'l-Muzaffer el-İsferayini, *et-Tebisir fi'd-din ve'temyizü'l-firkatî'n-naciye an'l-fırakî'l-hâlikîn*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983/1403. s. 151.

2 Fahreddin er-Râzi de "*İ'tikadat*" adlı eserinde, Hıristiyan mezheplerini beş olarak saymaktadır. 1. el-Melkaiyye, 2. en-Nesturiyye, 3. el-Yakubiyye, 4. el-Ferfuriyusiyye, 5. el-Ermenusiyye. (Fahreddin er-Râzi, *İ'tikadat*, s. 115-119.)

3 Şehristani, "el-Melkâiyye"yi Hıristiyanlığın ilk mezhebi olarak ifade etmektedir. (eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 262.); Fahreddin er-Râzi ise, Hıristiyanlığın ilk mezhebi olarak ifade etmektedir. (Fahreddin er-Râzi, *İ'tikadat*, s.116.); el-İsferayini, *et-Tebisir fi'd-din*, s. 152.; Melkaiyye mezhebi aforoz edilmiş, tam aksine aforoz eden bir mezheptir. Çünkü bu mezhep, daima siyasi otoriteye yakın olmuştur. Melkaiyye veya Mekanî mezhebi, ismini Kral anlamına gelen ve "mlk" kökünden türeyen Melik'ten almıştır. Bkz.: Tahir Aşirov, İbn Hazm'a Göre Hıristiyan Mezhepleri (Basılmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Bursa, 2009, s. 115.

4 Şehristani ve Fahreddin er-Râzi "Nestüriliği" Hıristiyanlık mezhep sıralamasında ikinci mezhep olarak getirmektedirler. (eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 268.; Fahreddin er-Râzi, *İ'tikadat*, s.116.); el-İsferayini, *et-Tebisir fi'd-din*, s. 152.

5 Şehristani ve Fahreddin er-Râzi "Yakubiyye"yi Hıristiyanlığın üçüncü mezhebi olarak zikretmektedirler. (eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 270.; Fahreddin er-Râzi, *İ'tikadat*, s.117.); el-İsferayini, *et-Tebisir fi'd-din*, s. 152.

Onlara göre, 'uknum' sıfattır. Onlar Allah hakkında Baba, Oğul ve Kutsal Ruh şeklinde üç uknum olduğunu iddia ediyorlar. Allah bunların nitelendirdiklerinden ve söylediklerinden münezze ve yücedir. *İttihat* sözü, *vahid*'dan (birden) türemiştir. Rahmüt *rahmetten* olduğu gibi, *en-Nasût* sözü nâs'tan (insanlar) türemiştir. el-Lâhût Yüce Allah isimden (lafzından) türemiştir.

el-Heykel: ikonaların (resimlerin) bulunduğu evdir. Orada Peygamberlerin (a.s.) ve Kralların ikonaları vardır. Onların dindeki hiyerarşisini (mertebelerini) ve başkanlarının isimlerini (kitabın) "Ahbar" (Tarih) bölümünde zikretmiştim.

B. YAHUDİ MEZHEPLERİNİN VE MUVAZAALARININ BAHSİ⁶

Yahudi mezhepleri çoktur. Onlardan:

1. **el-İnaniyye** olup, Mani'nin taraftarlarına *el-Maniyye* denildiği gibi, onlar da 'Ani'ye⁷ nispet edilmişlerdir⁸.
2. **el-İseviyye**, İsa el-İsfahaniyye'ye nispet edilir. Nusaybin'den olan (İsa) İsfahan Yahudileri arasında peygamberlik iddia etmişti⁹.
3. **el-Kar'iyye**, onlardan (Yahudilerden) bir mezheptir. Onların yiyeceklerinin çoğu bakliyat ve kabaktır (kar'ı). Onların (kullandığı) kapların çoğu kabaktır.
4. **el-Mekaribe**, onlardan (Yahudilerden) bir fırkadır. Onlar teşbihin reddi (konusunda) Yahudilerin büyük çoğunluğuna muhalefet ederler¹⁰.
5. **er-Ra'iyye** (mezhebdir). Kendi içlerinden *er-Ra'i* olarak isimlendirilen ve (peygamberliğini) haber veren şahsa mensup olanlardır.
6. **es-Samiriyye** (Şomronim), es-Samirî kavmi(nin mezhebi)dir. (Çünkü) onlar Şam (bölgesindeki) *Samiriyye* olarak isimlendirilen bir şehre nispetle adlandırılmışlardır¹¹.

6 Şehristanî Yahudilik konusunu, Ehlî Kitap bölümünün birinci faslı olarak irdelemektedir. (eş-Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 250.); Fahreddin er-Râzî ise, Harezmi'nin aksine İslam dışı din ve mezhepleri sıralamasında Yahudi mezheplerini başta getirmektedir. (Fahreddin er-Râzî, *İtikadat*, s.111.)

7 Karaim, Anan ben David (715-195) Iraklı Yahudi hahamıdır.

8 Şehristanî Yahudi mezheplerinden ilk olarak "İnaniyye" mezhebini getirmektedir. (eş-Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 256.); Fahreddin er-Râzî ise, 'Inan ibn Davud'a tabi olanlar ve ilk mezhep olarak zikir etmektedir. (Fahreddin er-Râzî, *İtikadat*, s.113.)

9 Şehristanî "İseviyye" mezhebini, Yahudiliğin ikinci mezhebi olarak incelemektedir. (eş-Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 257.); Fahreddin er-Râzî ise, İsa ibn Yakub el-İsfahaniyye tabi olanlar ve ikinci mezhep olarak zikretmektedir. (Fahreddin er-Râzî, *İtikadat*, s.113.); el-İsferayinî, *et-Tebzir fi'd-din*, s. 151.

10 Şehristanî, Yahudiliğin üçüncü mezhebi olarak "Mekaribe" ele almakta ve "el-Mekaribe ve el-Yuz'aniyye" olarak belirtmektedir. (eş-Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 258.).

11 Şehristanî, Yahudiliğin beşinci mezhebi olarak "es-Samiriyye" ifade etmektedir. (eş-Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 260.); Fahreddin er-Râzî ise, es-Samiriyye mezhebini dördüncü olarak zikretmektedir. (Fahreddin er-Râzî, *İtikadat*, s.114.); el-İsferayinî, *et-Tebzir fi'd-din*, s. 152

7. **Re'su'l-Calut** (Reş Galuta)¹², onların (sürgündeki Yahudilerin) başkanıdır. Calut, onlar el-Caliyye'dir. Yani, (onlar) Beyt'ül-Makdis olan vatanlarından çıkarılanlardır. Re'su'l-Calut, Davut (a.s.)'un soyundan (gelen birisi) olur¹³. Onların tümü, onun (Re'su'l-Calut) el parmaklarının ucunu uzattığı zaman dizlerine ulaşma şartıyla başkan olabileceğini söylüyorlar¹⁴.
- el-Kahin** (Koanim)¹⁵, onlara göre başkandır (imamdır). (Kahin kelimesinin) çoğulu kahene'dir.
 - el-Hibr** alimdir.
 - el-Sifr** sahifedir.

Beni İsrail peygamberlerinden her bir peygamberin bir sahifesi vardır. O (Eski Ahit, Yahudilere göre) yirmi dört sifrdir (kitaptır)¹⁶. Ondan beşi Tevrat'tır¹⁷. Diğerleri ise Musa (a.s.)'tan sonraki peygamberlerin kendileriyle getirdikleridir.

Seksen Tevrat, - yetmiş de denilmektedir¹⁸ - onu (Tevrat'ı) bazı Rum Kralları için seksen haham¹⁹ tercüme ettiği metinlerdir. Bundan dolayı onları (hahamları) tek tek ayırdı ve onları birbirlerinden uzaklaştırdı. (Sonra) onlara Tevrat'ın tercüme edilmesini emir etti. (Bunun nedeni ise) onların (hahamların) onda (Tevrat'ta) bir şeyin değiştirilmesi konusunda anlaşmalarından emin olmak içindir. Böyle de yaptılar. Bunlar Tevrat tercümelerin en sahihidir²⁰. Allah en iyi bilendir.

12 Reş Galuta: Sürgündeki Yahudi cemaatlerinin başkanı anlamındaki Aramice kökenli terim. Bu terimle Babil'deki Yahudi cemaatini Yahudi olmayan yöneticilere karşı temsil eden kişi tanımlanırdı. Bu makam, babadan oğula geçerdi ve sahiplerinin David'in soyundan geldiğine inanılırdı. Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basım ve Yayın a.ş., 2001. s. 525.

13 "Re'sü'l-Calut ise ancak Davud'un soyundan gelen birisi olabilir. Başka aileden gelen birisi bu görev için uygun bulunmaz. Sıradan insanlar bu kişinin dik durduğunda ellerinin parmak uçları dizkapaklarına kadar ulaşan biri olması gerektiğini söylerler." Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, s. 107.

14 "Onlara göre "Re'sü'l-Calut'un anlamı "Yurtlarından Beyt'ül-Makaddes'e dönen neslin reisi" demektir ve dünyadaki tüm Yahudilerin lideri; tüm ülkelerde genellikle onu dinler ve emirlerini yerine getirirler." Birünî, *el-Âsârü'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Haliye*, (Haşiye Halil İmran el-Mensûr, neşr. M. A. Beydun) Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İmiyye, 2000. s. 55.

15 Koahim (koenler), Kahinler, Tanrı'nın adının Yisraeloğulları tarafından yakarılması görevini verdiği Aaron soyundan gelen grup. Bunlar, dini açıdan yüksek ve değerli olduklarından, dinsel uygulamaların ayrıcalıklı kişilerini oluştururlar. Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, s. 332.

16 Tanah: Yazılı din edebiyatı, İbrance'de Tora (Tevrat), Neviim (Peygamberler), Ketuvim (Kitaplar) adlı kitapların baş harflarının birleşmesinden meydana gelen bir özel isimdir. Bu metinlerin tümüne kapsayan Tanah, yirmi dört kitaptan oluşur. Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, s. 713.

17 Tora, Tanah'ın ilk beş kitabıdır. 1. Tekvin veya Yaratılış, 2. Çıkış veya Mısır'dan Çıkış, 3. Levililer, 4. Sayılar veya Çölde Sayım, 5. Tesniye veya Yasa'nın Tekrarı.

18 "Hıristiyanların elindeki ise "Yetmişler Tevratı"dır." Birünî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, s. 60.

19 Birünî, haham ve rabbi 72 olduğunu belirtmektedir. Birünî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, s. 61.

20 "Yahudilere kalırsa ellerindeki nüsha gayr-ı muharref gerçek nüshadır." Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, s. 60.

C. DEĞİŞİK DİNLERİN VE AKIMLARIN ERBABLARININ İSİMLERİ

1. **ed-Dehriyye**, dehrin kıdemini ifade edenlerdir.
2. **el-Mu'attıla**²¹, el-Bari (a.c.)'yi (Yaratıcıyı) inkâr ediyorlar.
3. **Eshabu't-Tenasuh**, (Ruh göçüne inananlar) kitabın bir kimseden diğerine geçtiği gibi ruhların cesetlerde tenasühünü (reenkarnasyonu) söyleyenlerdir²².
4. **es-Semeniyye**, onlar Semen taraftarlarıdır²³. Onlar putlara tapanlardır. Dehrin kıdemini ve ruhların tenasühünü söylerler. Şüphesiz yer ebedi derinliğe batacaktır. İnsanlar da uzun yıllar boyunca *Sümeniler* ve *Keldaniler* (inancına sahip olanlar) idi. *es-Semeniler* ise putlara tapanlardır. Keldaniler de *es-Sabii'ler* ve *el-Harrananiyyun* (Harraniler) olarak da isimlendiriliyor²⁴. Onlardan (Harranilerden) kalanları ise Harran ve Irak'tadır. Peygamberlerinin Hint beldesinde ortaya çıkan Budasef (Buzasef) olduğunu söylüyorlar. Onlardan bazıları *Hermes* (Hürmüs) diyorlar²⁵. Buzasif'e gelince, o, farsça yazısını getiren Kral Tahmurs zamanında (yaşamakta) idi. Me'mun zamanında bunlara Sabii'ler denildi. Sabii'lere gelince, gerçekten onlar Hıristiyanlardan bir fırkadır. Sümeniyye'nin geri kalanları ise Hindistan ve Çin'dedir.
5. **el-Berahime**, Hindistan abidleridir. Onun tekili Berhemî'dir. Peygamberliği ikrar etmiyorlar.
6. **ed-Deysaniyye**, İbn Deysan'a mensup olanlardır. Onlar seneviyye'dir (düalizmdir)²⁶.
7. **el-Markiyuniyye**, Merkiun'a nisbet ediliyor. Onlar da aynı şekilde seneviyye'dir²⁷.

21 Mu'tezile'ye de verilen isimlerden biridir. Bkz.: Murat Akın, *Basra ve Bağdat Mutezile Ekolleri (Şahıslar ve Görüş Ayırlıkları)*, Ankara: Sonçağ Yay., 2017. s. 35.

22 İsfirayını, "et-Tabsir fi'd-Din" adlı eserinde "Ehlü'l-Tenasüh" olarak betimlemektedir. (el-İsfirayını, *et-Tabsir fi'd-din*, s. 136.)

23 Şeriatlarının gelmesinden ve Budasef'in zuhurundan önce, dünyanın doğu kesiminde yaşayan inşalar Şemeni idiler ve putlara tapıyorlardı. Onların bakiyeleri günümüzde Hindistan, Çin ve Toğuzguz ülkesindedir. Horasanlılar onlara Şemenan (شمانان) derler." s. 173.

24 Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 365/367; el-İsfirayını, *et-Tabsir fi'd-din*, s. 150.

25 "Tevrat'ta Enoh diye geçen İdris'e onlar Hermes derler. Haluki başkaları Hermes'i Budasef'in bizzat kendisi olarak kabul ederler." Biruni, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, s. 172.

26 Şehristani, "ed-Deysaniyye" mezhebini "es-Seneviyye" adla bir bölüm olarak işlemektedir. (eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 296.); Fahreddin er-Râzi ise "ed-Deysaniyye" mezhebini "es-Seneviyye" adı bölümü içinde zikretmektedir. Bu bölümde 1. el-Maneviyye, 2. ed-Deysaniyye, 3., 4. el-Mazdakiyye mezheplerinin özellikleri açıklanmaya çalışılmaktadır. (Fahreddin er-Râzi, *İtikadat*, s.121-124.)

27 Şehristani, el-Markuniyye mezhebini "es-Seneviyye" adlı bölüm altında ele almaktadır. (eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 298.); Aynı şekilde Fahreddin er-Râzi "el-Markuniyye" mezhebini "es-Seneviyye" adı altında yer vermektedir. (Fahreddin er-Râzi, *İtikadat*, s.123.)

8. **el-Menaniyye**; onlar *el-Maneviyye* olup, Mani'ye mensup olanlardır²⁸. Kuralsız olarak bu nispeti niye verdiklerini bilmiyorum. Aynı durum *el-Harrananiyye'nin* Harran'a mensubiyetinde, *el-'Inaniyye'nin* Yahudilerden *Ani'ye* mensubiyetinde de söz konusudur.
9. **ez-Zenadike**, onlar *el-Maneviyye'dir*. *el-Mazdekiyye'yi* de bununla (Zenadike) isimlendirilmişlerdi²⁹. Mezdak, Kubaz döneminde zuhur etmiştir. (Kubaz) Mubezan-ı Mubez yani *Mecusilikde* (*Zoroastriens*)³⁰ Kadil-Kudat (Kadılar Kadısı) idi. (O Kubaz) şüphesiz mallar ve kadınlar müşterek olduğunu söyledi. O, Zend diye isimlendirilen kitabı ilan etti. Onda (Zend) Avesta'nın yorumu (te'vili) olduğunu söyledi. Bu onların peygamber olduğunu söyledikleri Zerdüş'tün getirdiği Mecusilerin (Avesta isimli) kitabıdır³¹. Mezdak taraftarları, Zend'e nispet edildi³². Bunun üzerine *Zendi* denildi ve kelime arapçalaştırıldı. Böylece tekil için *Zındık* (Zendik) ve çoğul için *Zenadike* denildi.
10. **el-Behâferîdiyye** (Behafaridizm), Mecusilerin bir grubudur³³. Onlar, Âferid (Behafarid) b. Ferderdinân (Farvardinan diye) isimlendirilen bir şahsa nispet edilirler. İslam'ın zuhurundan sonra Ebu'l-Müslim döneminde, Nisabur ristaklarından (köylerinden) Havaf Ristak'ının Sevrend kasabasında ortaya çıkmıştır. (O) kitap getirdi. Mecusilerin şeriatlarının bir çoğuna muhalefet etti. Onların içerisinde bir topluluk ona tabi oldu. Onların büyük çoğunluğu ise muhalefet etti³⁴.
- a. **el-Harabize**; onlar ateşe tapanlardır. Onların tekil şahsına Hizbez (denilmektedir)³⁵.
- b. **Yezdan**; Mecusilere göre hayrın yaratıcısıdır.
- c. **Ehremen**; onlara göre şerrin yaratıcısıdır³⁶.

28 Şehristani ve Fahreddin er-Râzi "el-Maneviyye" mezhebini "es-Seneviyye" adla bir bölümde ele almaktadır. (eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 290.; Fahreddin er-Râzi, *l'tikadat*, s.121.)

29 Şehristani ve Fahreddin er-Râzi "el-Mazdakiyye" mezhebini "es-Seneviyye" adı altında değerlendirmektedir. (eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 294.; Fahreddin er-Râzi, *l'tikadat*, s.124.)

30 Fahreddin er-Râzi ise, Harezmi'nin aksine "fi firak'ı-Mecus" adla bir bölüm açmaktadır. (Fahreddin er-Râzi, *l'tikadat*, s.120.); eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 274/278.

31 Şehristani "Zerdüştiyye" olarak ifade etmektedir. (eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 281.) Aynı şekilde Fahreddin er-Râzi de "ez-Zerdüştiyye" adıyla bir fırkanın olduğunu zikretmektedir. (Fahreddin er-Râzi, *l'tikadat*, s.120.)

32 "Mazdak'ın peşinde gidenlerden geriye yalnızca bir avuç insan kaldı. Halk onlara dinleri ve inançlarına göre "Mazdaki" ve "Hürremi", onun öğretilerini yorumlayanlara ise "zındık" demeye başladı." Biruni, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, s. 184.

33 Fahreddin er-Râzi, *l'tikadat*, s.120.

34 "Abbasi hanedanının kurucusu Ebu Müslim zamanında Sirvend denilen yerde, Nisabur'un Havaf kasabasında Zuzan halkından Bahafirid b. Mahfuridin adında biri ortaya çıktı." Biruni, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, s. 187.

35 Mecusilerin ateşinin hizmetkârıdır.

36 Isferayini, *et-Tebzir fi'd-din*, s. 150.

- d. **el-Hümâme**; el-Maneviyye'ye göre zulmetin (karanlığın) ruhudur. Onlara göre o (Hümâme) dumandır.
 - e. **Keyumers** (Gayomart/Kigumers); Mecusilere göre ilk insandır³⁷.
 - f. **Mişe (Maşya) ve Mişeyane (Maşyoi)**³⁸; onlara göre Adem ve Havva konumundadır. O ikisi (Mişe ve Mişeyane), Keyumers'in nutfesiyle ortaya çıkan Ribas bitkisinden yaratıldığını söylüyorlar.
11. **es-Sofistâiyyun** (Sofistler); onlar eşyanın hakikatinin sübutunu inkâr ediyorlar. O yunanca bir kelimedir. Ancak "Elfazu'l-Felasife"yi (Felsefe Konularını) eserin felsefe bölümlerinde zikrettim. Tevfik Allah'tandır.

D. PUTLARA TAPAN ARAPLARIN VE PUT İSİMLERİNİN³⁹ BAHSI

1. **Suva'**; Hüzeyl (kabilesin'in putu) idi⁴⁰.
2. **Vedd**; Kelb (kabilesinin putu) idi⁴¹.
3. **Yeğus**; Muzhic kabilesinin ve bazı Yemen kabilelerinin (putu)dur. (Yeğus putu) Dumetü'l-Cendel'de bulunuyordu⁴².
4. **en-Nesr**; Zu -Kela (kabilesi)'ndir. Himyar bölgesinde bulunur⁴³.
5. **Ye'uk**; Hayran⁴⁴ (kabilesinin putu)dur⁴⁵.
6. **el-Lat**; Taif'teki Sakif (kabilesinin putu)'dur⁴⁶.
7. **el-Uzza**; Kureyş ve bütün Beni Kinane (kabilelerinin putu)'dur⁴⁷.

37 "Perslere gelince, onlar Keyumers'i ilk insan olarak kabul ederler." Birünî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, s.145.

38 Birünî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, s.146.

39 Harezmi'nin Arapların putlarının sıraladığı isimlerin ilk beşi, Kur'an-ı Kerim'in Nuh suresinin 23. ayetinde geçmektedir: 'Sakın ilâhlarınızı bırakmayın. Hele hele Vedd'i, Süvâ'i, Yeğus'u, Ye'ûk'u ve Nesr'i hiç bırakmayın.' Altı, yedi ve sekiz ise Necm suresinin 19-20. ayetlerinde geçmektedir: "Lât ve Uzza'ya ve diğer üçüncüsü Menat'a ne dersiniz?" Aynı şekilde Bakara suresinin 158. ayetinde "İsaf" ve "Naile" putlarına işaret olduğu söylenebilir. "Şüphesiz, Safa ile Merve Allah'ın (dininin) nişanelerindedir. Onun için her kim hac ve umre niyetiyle Kâbe'yi ziyaret eder ve onları da tavaf ederse bunda bir günah yoktur." (Bakara 2/158.)

40 "Bu putları ilk edinenler Hüzeyl b. Mudrike idi. Onlar Suva'ı put edindiler." İbn al-Kalbi, *Putlar Kitabı: (Kitab al-Asnam)*, thk. Ahmed Zeki Paşa; ter. Beyza Düşüngen. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1969. s. 28.

41 "Kelb kabilesi, Dümetü'l-Cendel'deki Vadd'i put edindi." İbn al-Kalbi, *Putlar Kitabı*, s. 28.

42 "Mazhic kabilesi ve Guraş halkı Yagus'u put edindiler." İbn al-Kalbi, *Putlar Kitabı*, s. 28.

43 "Hayran kabilesi Ya'uk'u put edindi." İbn al-Kalbi, *Putlar Kitabı*, s. 28.

44 Kitapta "مہمان" şeklinde geçmektedir. Ancak Arap toplumunda, Ya'uk putunun kutsayan Hayran kabilesidir. Bundan dolayı istinsahtan, tahkikten veya yayından kaynaklanan bir eksiklik olduğu söylenebilir.

45 "Himyarlılar Nesr'i put edindiler." İbn al-Kalbi, *Putlar Kitabı*, s. 28.

46 "Onlar (Tayy kabilesi) daha sonra el-Lat'ı put edindiler. el-Lat, Taif'te bulunuyordu. Menat'tan sonradır... Bekçileri, Sakif kabilesinden 'Attab b. Mâlik oğullarıydı... Lat, bugünkü Taif camiiinin sol minaresinin yerinde bulunuyordu." İbn al-Kalbi, *Putlar Kitabı*, s. 30-31.

47 "Sonra el-Uzzâ'yı put edindiler." İbn al-Kalbi, *Putlar Kitabı*, s.29.

8. **Menat**; Avs, Hazrec ve Gassan (kabilelerinin putu)'dur⁴⁸.
9. **Hubel**; Kâbe'de bulunmakta idi. Onların putlarının en büyüğüdü⁴⁹.
10. -11. **İsaf** ve **Naile**; Safa ve Merve'de üzerinde idi⁵⁰.
12. **Sa'd**; Beni Milkan ibn Kinane (kabilesinin putu)'dir⁵¹.

48 "Amr b. Luhayy put.uluğu yayınca Araplar da putlara taptilar ve onarı ilah edindiler. Onlaron en eskisi Menat idi. Araplar "Abd Menat" ve "Zeyd Menat" diye isimler koyarlardı. Menat, Mekke ile Medine arasında al-Musallal yöresinde, Kubayd denilen yerde, sahide dikiliydi. Arapların hepsi onu sayarlardı (çevresinde kurbanlar keserlerdi). Avs kabilesi, Hazrec kabilesi, Mekke'de, Medine'de ve komşu bölgelerde oturan herkes ona saygı gösterir, kurbanlar ve hediyeler sunardı". İbn al-Kalbi, *Putlar Kitabı*, s. 29.

49 "Küreyş'in Kâbe'nin içinde ve çevresinde de putlar vardı. Onlarca bunların en büyüğü Hubel idi." İbn al-Kalbi, *Putlar Kitabı*, s. 36.

50 "Onların (Küreyşlilerin) İsaf ve Naile isimli putları da vardı. Bu ikisi taş olduklarında, onları halka ibret olsun diye, Kâbe'nin yanına diktiler. Fakat üstünden uzun süre geçip de putlara tapılmaya başlanınca, onlarla birlikte bunlara da tapıldı. İki taştan birisi hemen Kâbe'nin yanında, öbürü Zemzem kuyusunun yanına dikiliydi." İbn al-Kalbi, *Putlar Kitabı*, s. 37.

51 "Kinene'nin iki oğlu olan Melik ve Milkan boylarının, Cudda (Cidde) kıyısında, Sa'd isimli putları vardı" İbn al-Kalbi, *Putlar Kitabı*, s. 41.

